

UDK: 282(497.5) »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 12. 1995.

Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

JURE KRIŠTO
Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Osvrćući se na standardna stajališta dosadašnje historiografije o ulozi Katoličke crkve u II. svjetskom ratu, autor nudi alternativna viđenja na temelju arhivske građe.

Dana 10. travnja 1941. bio je četvrtak, Veliki ili Sveti četvrtak, jer bilo je preduskršno vrijeme Korizme. Dok je na radiju Slavko Kvaternik proglašavao uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, u zagrebačkoj katedrali su se, u prisutnosti nadbiskupa Stepinca, pjevale Lamentacije, te sumorne i žalobne tužaljke proroka Jeremije na svoj narod.¹

Je li bilo simbolike u tim usporednim događanjima? Dakako, iz perspektive historijske udaljenosti lako nam je vidjeti da je simbolike bilo na pretek: uspostavljala se država zbog koje će njezini građani mnogo prepatiti, a hrvatski narod snositi dugotrajne posljedice nerazumnosti režima na vlasti.

No tada zasigurno nikomu nije bilo do traženja simbolike u istodobnom proglašenju nove hrvatske države i pjevanja Lamentacije – lamentiranje će doći kasnije. Tada je svima ovladala neopisiva radost. Teško je reći je li veća radost bila zbog nestanka države Jugoslavije, u kojoj je hrvatski narod toliko pretrpio, ili zbog uspostave suverene hrvatske države. Neovisno od toga, radost je, po svemu sudeći, bila potpuna.

Tu je radost podijelio i zagrebački nadbiskup. Malo poslije uspostave države, 28. travnja, uputio je kleru Okružnicu koja počinje ovako:

»Časna braćo! Nema nikoga među vama, koji u ovo posljednje vrijeme nije bio svjedokom najzamašnjih događaja u životu hrvatskog naroda, među kojima su-

¹ »Dnevnik nadbiskupa Stepinca«, prir. Ljubo Boban, *Danas*, 21. kolovoza 1990., 66. Premda se ne može govoriti o dnevniku u srogom smislu riječi, jer su u najviše slučajeva nadbiskupovi tajnici zapisivali dnevna zbivanja na nadbiskupskom dvoru kao i o drugim društvenim događajima, označavat ću taj dokument Dnevnikom.

Povezivanje pjevanja Lamentacije s Velikim četvrtkom može stvoriti zabunu kod čitatelja zbog toga što se po novom obredu u Katoličkoj crkvi Lamentacije pjevaju na Veliki petak.

djelujemo kao glasnici Kristova evanđelja. Događaji su ovo, koji su narod naš donijeli ususret davno sanjanom i željkovanom idealu. Časovi su ovo, u kojima više ne govori jezik, nego krv svojom tajanstvenom povezanošću sa zemljom, u kojoj smo ugledali svijetlo Božje i s narodom iz kojega smo nikli. Je li potrebno isticati, da je i u našim žilama življe zakolala krv, da je i u našim grudima življe zakucalo srce? Nitko pametan toga osuditi ne može, jer je ljubav prema vlastitom narodu Božjim prstom upisana u ljudsko biće i Božja zapovijed!²

Ubrzo se pokazalo, međutim, da za nadbiskupa, za Crkvu, pa ni za narod neće biti mnogo radosti u predstojećim vremenima. Ustaški su krugovi odmah počeli širiti glasine po Zagrebu da je nadbiskup, budući je bio »solunski dobrovoljac«, pobjegao u Beograd zajedno s banom Šubašićem. Dok je Šubašić uistinu otišao u Beograd, Stepinac je, dakako, ostao u Zagrebu i, kad ga je narod vidio predvoditi misu Uskrsnuća Gospodinova, ocijenili su vrijednost i domet tih glasina.³

Glasine su ipak bile rječit znak da buduća vlast neće biti sretna sa Stepincem, a da će on biti još manje sretan s njom. Taj incident ujedno baca svjetlo na odnos ustaša prema Katoličkoj crkvi. Usprkos nastojanjima srpskih povjesničara (a ponekad su im i hrvatski akolitirali) da stvari prikažu drukčije, očito je da su ustaše bili nepovjerljivi prema Katoličkoj crkvi, a svakako od samog početka vrlo nepovjerljivi prema zagrebačkom nadbiskupu Stepincu.

Postoje povijesni i kulturni razlozi zašto se tomu ne treba čuditi, ali o tome sam raspravljao na drugome mjestu.⁴

Kako obraditi ulogu Katoličke crkve u drugom svjetskom ratu na ovim prostorima? Od mogućih opcija predložio bih sljedeće teme: Crkva i priznanje hrvatske države; Crkva prema nemoralnim državnim zakonima i praksi; Crkva i progonjeni; Crkva i partizani; Crkva i HSS; te Crkveni negativci.

Teme su to zamišljene monografije, a ovdje, dakako, mogu dati samo nacrt, obrise jedne takve povijesti. Kako bih što bolje istaknuo najvažnije elemente, samo ću podsjetiti na već standardizirana stajališta historiografije te naznačiti elemente za uspostavljanje novih standarda.

I. Uspostava Nezavisne Države Hrvatske

U diplomatskim, vojnim i obavještajnim previranjima odmah nakon uspostave hrvatske države, prisutni su i krugovi više katoličke hijerarhije. Dok se Pavelić sa svojom tristotinjačkom grupom ustaša-povratnika približavao Zagrebu s mandatom dogovorenim s Mussolinijem, Mađari zaposjedali Medimurje, Baranju i Bačku, a Hitler slao – pored već u Zagrebu prisutnoga njemačkog izaslanika ministarstva vanjskih poslova Edmunda Veesenmayera – također

² Dnevnik, *Danas*, 7. kolovoza 1990., 66.

³ Dnevnik, Boban, *Danas*, 21. kolovoza 1990., 66.

⁴ J. Krišto, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici, 1850.–1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.

predstavnik svojih oružanih snaga Glaisea von Horstenaua, mladi nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac susreo se već sutradan po uspostavi države s povjerenikom za unutrašnje poslove dr. Milovanom Žanićem i Slavkom Kvaternikom, a dan poslije Pavelićeva dolaska u Zagreb, 15. travnja, i s njime.

Takvi susreti i slični postupci izazvali su u hrvatskoj (i jugoslavenskoj) historiografiji nekoliko nepovoljnih ocjena uloge Katoličke crkve u političkim zbivanjima II. svjetskog rata. Uza časte iznimke, crkveno je predstavništvo u NDH, s jedne strane, optuženo za suradnju s »neprijateljem i domaćim pomoćnicima«, a s druge strane, središnjica Katoličke crkve – Sv. Stolica, Vatikan – optužena je zbog podržavanja ustaškog režima. Na koncu, Katolička crkva općenito optužena je za poticanje ili prikrivanje zločina koji su se dogodili u okrilju ustaške državne vlasti.

Na sreću, svestranije i dublje poniranje u dostupnu dokumentaciju, koja je i prije bila dostupna ili je to postala od silaska sa scene prethodnoga režima u Hrvatskoj, potpuno opovrgava sve tri ocjene dosadašnje historiografije.

Uzmimo samo pitanje odnosa Sv. Stolice prema novouspostavljenoj hrvatskoj državi. Određujući poglavara jedne opatije, o. Ramira Marconea, umjesto treniranog diplomata, za predstavnika Sv. Stolice pri *Hrvatskoj biskupskoj konferenciji* umjesto pri hrvatskoj državi, Vatikan je pokušao ostvariti dva principa kojima se vodi njegova politika: ne priznavati nove države u jeku rata, te pokušati zaštititi interese katolika u područjima ratnih operacija. Kada se te okolnosti uzmu u obzir, ne može se govoriti ni *de jure* a ni *de facto* o priznanju Sv. Stolice hrvatske države stvorene u II. svjetskom ratu. Uostalom, kada je vidio da od vatikanskog priznanja NDH nema ništa, Pavelić je samoutješno ali i prepotentno izjavio da će Hrvatska živjeti i bez tog priznanja.⁵

II. Crkva prema nemoralnim državnim zakonima i praksi

Poznato je da su ustaške vlasti ubrzo poslije uspostave države donijele proturasne, protuvjerske i protusrpske zakone. Također je poznato da je historiografija ocijenila kako Crkva ne samo da nije protestirala protiv tih zakona i prakse koju su nalagali, nego da je i sama bilo poticala takve radnje bilo u njima sudjelovala.

I tu su činjenice drukčije. Mnogi su crkveni prelati na ovaj ili onaj način dali do znanja kako se takvi zakoni kose s moralnim standardima. Osobito lik zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinaca iskače iz tog orkestra. Stepinac ne samo da protestira, nazivajući donositelje zakona imenima koja zaslužuju, nego se *prijeti*. Nadbiskup Stepinac izdvaja se među crkvenim prelatima za vrijeme rata, ne samo u Hrvatskoj, kao osoba koja je upotrijebila taktiku *gradanske*

⁵ Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1980., 38 (dalje: *Između*). I kroničar Stepinčeva Dnevnika zabilježio je da je Sv. Stolica *de facto* priznala hrvatsku državu, ali se mora uzeti u obzir da je to pisao pod dojmom iznenadne pojave predstavnika Sv. Stolice i njegova tajnika u Zagrebu.

neposlušnosti i javnog prosvjeda. Stepinac je čovjek, crkveni dostojanstvenik koji se protiv režima borio javnom riječju, privatnim pismima, osobnim intervencijama i – zvonima. Kada više usmeno i pismeno protestiranje nije pomagalo, prijetio se naredbom da sva zvona zagrebačkih crkava zvone za prosvjed protiv nemoralnih zakona i nedopustive prakse. Također se osobno prijetio Paveliću da će javno u katedrali narediti Židovima da skinu sa sebe odvratno znakovlje raspoznavanja.⁶

III. Crkva prema progonjenima

Suprotno historiografskim ocjenama, vodstvo Katoličke crkve ne samo da nije sudjelovalo u bilo kakvu progonoj pripadnika drugih vjerskih zajednica, nego se svesrdno i nesebično zalagalo za spriječavanje progonoj i za ublažavanje patnji.

A. Prema Židovima

Drugdje sam izložio zalaganje Katoličke crkve za progonoj Židove.⁷ Napominjem samo da je to zalaganje bilo kako verbalno tako i djelatno. I još nešto: dva su čovjeka u Zagrebu dobila nadimke zbog svoga zauzimanja za Židove; jednoga su zvali »odvjetnikom Židova«, a drugoga »Židovskim prijateljem«. Prvi je bio Giuseppe Ramiro Marcone, predstavnik Sv. Stolice, drugi je bio Alojzije Stepinac, čelni čovjek hrvatske Crkve.⁸

B. Prema Srbima

U svezi s progonoj Srba u NDH treba se osvrnuti na nekoliko stvari: fizička zlostavljanja; prisilna prevjeravanja; uspostavu Hrvatske pravoslavne crkve i reakcije Srpske pravoslavne crkve.

1. Fizička zlostavljanja

Postoje brojni primjeri katolika koji su djelatno štitili progonoj Srbe. Od akcija crkvene hijerarhije spomenimo samo neke.

⁶ *Arhiv Hrvatske*, Ostavština I. Politea, Obrana S. Kvaternika i drugih, 1947., kut. 11, 222. Tekst je reproduciran u *Sluga Božji Alojzije Stepinac*, Dokument 1. Također G. Masucci, *Misija u Hrvatskoj*, Madrid 1967., ulomci pod naslovom »Ratni dnevnik vatikanskog diplomata u Zagrebu«, *Glas koncila*, Božić, 1989.

⁷ J. Krišto, »Odnos Katoličke crkve prema Židovima u Hrvatskoj tijekom II. svjetskog rata, *Zbornik Od antisemitizma do holokausta*, Židovska zajednica u Zagrebu, uskoro u tisku.

⁸ Masucci, GK, Božić, 1989.

Dne 17.–20. studenog 1941. održao se sastanak Biskupske konferencije. Biskupi su uputili poglavniku predstavku kojom se zauzimaju za progonjene Srbe. Evo karakterističnih izvadataka iz te predstavke:

Neka im [Srbima u Hrvatskoj] se ne samo zajamče nego i dađu sva građanska prava i osobito pravo osobne slobode i pravo vlasnosti... Crkva mora sa stanovišta Evanđelja osuđiti zločinstva i ispade neodgovornih elemenata i nezrelih mladića te zahtijevati puno poštovanje čovječe ličnosti bez obzira na dobu, spol, vjeru, narodnost ili rasu, jer su svi ljudi djeca Božja i za sve je umro Krist.⁹

Spomenimo i to da je vlast bila toliko rasrdena tom predstavkom da je odlučila uhititi nadbiskupa Stepinca. Samo činjenica da je Kvaternik bio u Italiji odgodila je izvršenje tog plana i dovela eventualnom napuštanju ideje.¹⁰

2. Prisilna prevjeravanja

Činjenica je da su ustaške vlasti donijele nekoliko zakonskih uredaba o prelascima iz jedne vjere u drugu.¹¹ Činjenica je također da je 14. srpnja 1941. Ministarstvo pravosuđa uputilo dopis »Biskupskim ordinarijatima NDH« o prelascima u druge vjere.¹² Također je poznato da je dominantna ocjena historiografije kako je Katolička crkva bila vrlo implicirana u ta prevjeravanja, napose u nasilnim prelascima srpskih pravoslavaca na katolicizam.¹³

Ni tu historiografija nije bila pravedna.

Ne samo da čelnništvo Katoličke crkve nije bilo umiješano u prevjeravanja, nego je episkopat bio u velikom nesuglasju s vlašću NDH upravo glede tih prelazaka iz jedne vjere u drugu. Na vladinu uredbu od 3. svibnja 1941. o vjerskim prelascima u drugu vjeru, Nadbiskupski je duhovni stol u Zagrebu odmah 15. svibnja odgovorio Odredbom o prelascima iz drugih vjera u katolicizam, u kojoj se uspostavljaju strogi kriteriji za prelasku u katoličku vjeru, a proces prelaska izuzima se iz nadležstva civilnih i stavlja pod crkvene vlasti.¹⁴ Ne manje izričita bila je Sv. Stolica kada je 17. srpnja 1941. Kongregacija za Istočnu Crkvu dostavila predsjedniku Biskupske konferencije NDH nadbiskupu Stepincu uputu o statusu povratnika u katolištvo.¹⁵ Suprotno stajalištima dosadašnje historiografije, i ta je uputa bila uperena protiv ustaških vlasti, koje su preferirale da se nasilno popravoslavčeni u vrijeme Jugoslavije vrate u rimo-

⁹ *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, XXXII, 5, 19. studenog 1945, 26–27.

¹⁰ J. Vraneković, *Dnevnik: život i uspomene kardinala Alojzija Stepinca za njegova utamničenja 1952–1960*, sv. III., 38, rukopis u Arhivu kardinala A. Stepinca, Rim; J. Batelj, *Živjeti iz vjere. Duhovni lik i pastirska skrb kardinala Alojzija Stepinca*, Zagreb, 1990., 313.

¹¹ »Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu«, *Narodne novine*, 3. svibnja 1941.

¹² Br. dokumenta 42687–B, 1941.

¹³ Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, 1987., 456.

¹⁴ *Katolički list*, 15. svibnja 1941.

¹⁵ Prot N. 2116. Tekst upute u V. Dedijer, *Vatikan*, 457–458.

katolički, a ne grkokatolički obred, iz kojega su prisilno prevedeni u pravoslavlje; uputa je preferirala vraćanje u prvotno stanje.

S već spomenute biskupske konferencije od 17. do 20. studenoga 1941., hrvatski katolički episkopat odrekao je civilnoj vlasti pravo miješanja u strogo vjerska pitanja. Na tom je zasjedanju izabran »odbor trojice« (nadbiskup Stepinac, kao Predsjednik BK, dr. Viktor Burić i dr. Janko Šimrak), ali ne da »ozakoni preveravanje Srba i da pri tom pojača uticaj crkve«¹⁶, nego da spriječi nasilja u pitanjima konverzija.¹⁷

3. Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve

Dana 3. travnja 1942. Pavelić je potpisao zakonsku odredbu o HPC-u, a 5. lipnja potpisan je njezin Ustav.

Ne ulazeći u pretpovijest ideje o HPC-u, vjerojatno je pouzdana informacija Danijela Crljena da je bio usamljen kod predlaganja osnivanja HPC-a u veljači 1941. na tajnom sastanku ustaša pod predsjedanjem Mile Budaka.¹⁸

Koji su pravi razlozi osnivanja HPC-a?

Pavelić je tvrdio da je ta inicijativa potekla od nekolicine pravoslavaca iz okolice Sunje.¹⁹ Javno je, pak, tvrdio da nije htio prevesti pravoslavce u Hrvatskoj na katolicizam.²⁰ To mu se može vjerovati, jer je i sam u studentskim danima razmišljao o prelasku u pravoslavlje, makar zbog protesta glede postupaka vrha Katoličke crkve oko izdvajanja Rijeke iz Krčke biskupije.

Postoje također svjedočanstva srpske strane, primjerice, Miloša Obrkneževića²¹ i Savića Markovića Štedimlije²², o tome da Paveliću nije bio cilj povećanje broja katolika. Ti isti svjedoci tvrde da je sama SPC nastojala oko uspostave HPC-a kao privremenog rješenja kako bi se spasilo što više srpskog pučanstva.

S druge strane, opat Marcone je mislio da je osnivanje HPC-a u biti bila protukatolička akcija.²³ Postoji također teza da su njemački obavještajci zamislili i zahtijevali osnivanje HPC-a.²⁴

¹⁶ Viktor Novak, *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948., 429.

¹⁷ *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, XXXII., 5, 19. studenoga 1945., 26-27.

¹⁸ »Čimbenici bleiburškog sloma«, *Hrvatska revija* 20/1970., 1(77), 37.

¹⁹ A. Pavelić, *Hrvatska pravoslavna crkva*, Madrid, 1985., 3.

²⁰ Govor u Saboru 1942.; *Isto*, 10.

²¹ V. J. Krišto, *Prešućena povijest*, 314-315. s bilj.

²² »Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva«, *Hrvatska Revija*, 29/1979., 2(114).

²³ Pismo I. Mužiću; I. Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Crkva u svijetu, Split, 1987., 46, bilj. 54.

²⁴ Svetozar Lozo – Milenko Doder, *Hrvatska pravoslavna crkva – agentura okupatora*, *Vjesnik*, 21. veljače do 13. ožujka 1976.; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1954*, Zagreb, 1977., 173-178; Đoko Slijepčević, *Stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve, u Jugoslavija uoči i za vreme drugog svjetskog rata*, Iskra, München,

Najmanje potpore u dokumentima ima teza da je na stvaranje HPC-a utjecala Katolička crkva u državi i izvan nje.²⁵

Ne ulazeći u to koliko su službenici HPC-a djelovali samostalno a koliko po državnim direktivama, najlogičnije obrazloženje uspostave HPC-a dao je njezin službenik Petar Lazić.²⁶ On je upozorio na jednostavnu činjenicu da se samo u Jugoslaviji pravoslavna Crkva nije zvala po imenu države, nego je zadržala prijašnje ime Srpska pravoslavna crkva. Preimenovanjem pravoslavne crkve u NDH ne kaže se, rezonirao je Lazić, da su svi pripadnici te Crkve hrvatske narodnosti, nego samo da su članovi Crkve koja, po tradiciji, nosi ime države u kojoj djeluje.

U svakom slučaju, izgleda da je uspostava HPC-a blagotvorno djelovala na život pravoslavnog stanovništva u državi. Prema svjedočenju Štedimlije i Obrkneževića, u državi je nastalo bolje stanje za pravoslavno stanovništvo, a Crkva je počela djelovati na oživljavanju crkvenog i općenito vjerskog života.

4. Reakcije Srpske pravoslavne crkve

Uza svu realnost progona pravoslavnog stanovništva u NDH, teško se oteti dojmu da je Srpska pravoslavna crkva na nevoljama toga stanovništva htjela utjerati neke druge račune.

Biskup Benjamin Budimljanski već je 1. kolovoza 1941. godine uputio u ime SPC-a Memorandum generalu Dankelmannu, zapovjedniku okupacijske vojske u Srbiji, koji je vješta mješavina opravdana protesta i političke propagande.²⁷

Taj je dokument SPC-a bio dostavljen Kraljevskoj vladi u izbjeglištvu, srpski su ga predstavnici dostavili srpskim episkopima u SAD, a ovi, pak, plasirali u utjecajne političke krugove i u javnost.²⁸ Dokument koji su srpski episkopi u SAD pripremili za javnost remek je djelo propagande.²⁹

1978., 711-721; Veljko Đ. Đurić *Ustaše i pravoslavlje. Hrvatska pravoslavna crkva*, Beletra, Beograd, 1989., 148-151; Ivo Omrčanin, *Hrvatska 1942*, Naklada autora, Zagreb, 1990., 89-95; I. Mužić, *Pavelić*, 47.

²⁵ Ladislaus Hory i Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha Staat 1941-1945*, Stuttgart, 1964., 93-94.

²⁶ Naziv naše crkve, *Pravoslavni kalendar za prostu 1945. godinu*, Glas pravoslavija, Zagreb, 1945., 50.

²⁷ Kopija dokumenta nalazi se u *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Balkan States, 1940-1944*, (dalje: *Records*), 860H.00/1310 1/2, Microfilm 1220, rola 1.

²⁸ Biskup Dionizije iz Libertvillea kod Chicaga uputio je Memorandum državnom tajniku Cordelu Hullu 18. prosinca 1942. Naslov je Memoranduma *The Quizling-Created 'Croatian Orthodox Church'* i ima 12 strojem tipkanih stranica. (*Records*, 860H.404/78 1/2 s biskupovim popratnim pismom).

²⁹ Taj dokument nosi naslov *Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and Massacre of the Serbian People. Documents and Reports of the Trustworthy United Nations and of Eyewitnesses*, The Serbian Eastern Orthodox Diocese for the United States of America and Canada, Chicago, n. d. Dokument je knjiga od 301 stranice, a predgovor je napisao katolički biskup New Yorka William T. Manning.

Iz tog i drugih dokumenata izranja jedna konstanta: dok Srbi prigovaraju Katoličkoj crkvi da se nije dovoljno zauzela za pravoslavne u Hrvatskoj, dokumenti i svjedočanstva nezainteresiranih promatrača, kao ono francuskoga konzula u Zagrebu, potvrđuju da »nadbiskup Stepinac ne propušta ni jednu priliku protestirati protiv pomanjkanja civilne vlasti prema kršćanskom moralu«³⁰.

IV. Crkveni negativci

Teolozi rado naglašavaju da Crkvu sačinjavaju ne samo papa, biskupi i svećenici, nego svi vjernici. U tom se smislu mora konstatirati da se svi katolici nisu pridržavali visokih moralnih standarda tijekom II. svjetskog rata, štoviše da je bilo i svećenika kojima je politička retorika zamaglila pogled. Uz napomenu da tu treba dodatnih istraživanja, osvrnut ću se na nekoliko indikativnih primjera.

Poznat je susret tajnika predstavnika Sv. Stolice Giuseppa Masuccija s Didom Kvaternikom od 5. veljače 1942. Tajnik je došao »s namjerom da ga ukorim zbog njegova barbarstva«, što je i učinio, a mladi Kvaternik odgovorio je smireno, napominjući da je nešto od toga što mu se pripisuje istina, a drugo su pretjeranosti.³¹ Zna se da je mladi Kvaternik kasnije priznao da su u NDH bili pogaženi mnogi kršćanski i moralni standardi. Kao što je, uostalom, priznao i njegov otac.³²

Medu katoličkim negativcima vezanim uza svećenički stalež, notoran je primjer Miroslava Filipovića Majstorovića, premda je historiografija uporno odbijala uvažiti činjenicu da je službeno bio istjeran iz franjevačkog reda.³³ Historiografija, a napose publicistika, predbacivala je svećenstvu ne samo članstvo u ustaškom pokretu, nego već i simpatizerstvo prema njemu. Koliko god je neprimjereno svećenicima pripadati organizaciji koja zagovara nasilna sredstva u političkoj borbi, sama pripadnost takvoj instituciji ne implicira krivnju tih pripadnika. Također treba napomenuti da je relativno mali broj katoličkih svećenika formalno pripadao ustaškoj organizaciji. U zagrebačkoj nadbiskupiji, primjerice, od više od petsto svećenika samo je njih petnaestak pripadalo ustaškom pokretu, dakle manje od 3 posto.³⁴

³⁰ *Consulat de France Zagreb, Direction des Affaires Politiques et Comerciales, L'Eglise et le national-socialisme*, Europe No. 15, le 20 Mars 1943.

³¹ Masucci, *Misija*, GK, 17. prosinca 1989. Masucci također veli da mu je Artuković uvijek izlazio na ruku kad god je intervenirao za progonjene. Artuković, sa svoje strane, uspoređuje Masuccija sa Savonarolom, firentinskim dominikancem koji je propovijedao protiv zloporabe vlasti kako državne tako i crkvene, zbog čega je bio spaljen na lomači.

³² 9. prosinca 1943. nadbiskupu Stepincu iz izgnanstva u Semmeringu (Austrija) piše S. Kvaternik priznajući da »se moramo povratiti odano i iskreno nauci [Svevišnjega] i provesti je u cilom našem narodnom i državnom životu« (Dnevnik, *Danas*, 18. rujna 1989., 65).

³³ Izjava Starješinstva provincije Bosne srebrne, Sarajvo, 2. svibnja 1945; v. Ćiril Petešić, Vatikanska istraga protiv Stepinca, *Vjesnik*, 25. veljače – 11. ožujka 1982., Zagreb, 26. veljače, 1982.

³⁴ Pavao Jesih, *Crvena ruža na oltaru*, Peter Stanković, Hobart, 1950.; Ć. Petešić, *Vjesnik*, 26. veljače 1982.

Možda je karakterističniji primjer svećenika zalutala u političke vode franjevac Dionizije Juričev, koji je držao nekoliko pozicija u vlasti. Njemu je politika toliko postala životnom preokupacijom da je predstavnicima Sv. Stolice govorio kako bi svi svećenici trebali biti ustaše, a »kad bi zavisilo od mene, ... ja bih počeo progoniti ne vjeru već biskupe«.³⁵

Očito je najveća povika bila na franjevce. Kardinal E. Tisserant se potužio predstavniku NDH Nikoli Rušinoviću na ulogu jednog franjevca u Kninu i nekolicine u Bosni.³⁶

Ni zagrebački nadbiskup A. Stepinac nije mogao prežaliti ulogu nekih svećenika u vrtlogu rata. Postoji izvještaj »Postupak Katoličke crkve u Jugoslaviji« iz američkog veleposlanstva u Kairu od 5. kolovoza 1944. koji je Emil Kekich sastavio na temelju izvješća Stanislava Rapotca, slovenskog časnika u jugoslavenskoj vojsci, koji se stavio u službu saveznika. Rapotec donosi navodne Stepinčeve riječi: »Oni među nama koji su neiskrena srca učinili su [Nijemcima i ustašama] stravični posao lakšim. Među neiskrenima, na našu žalost, bili su katolički svećenici u izoliranim mjestima, koji su kao pojedinci rabili svoju svetu odjeću za varljive političke ciljeve. Više nisu bili ljudi Božji koji djeluju pod autoritetom Crkve. Predstavljali su ništa i nikoga doli vlastite izvitoperene želje.«³⁷

Postoji i indirektno svjedočanstvo Evelyn Waugha, kapetana 37. vojne misije pod zapovjedništvom brigadira Fitzroyja Macleana, inače prakticirajućeg katolika, koji izvještava o nedjelima partizana, ali se kritički odnosi i prema nekolicini katoličkih svećenika.³⁸ Waugh je kasnije pisao svoje uspomene u kojima opisuje i boravak na hrvatskom teritoriju. Dakako, taj je izvještaj pisao potkraj rata, kada su mnogi dijelovi Hrvatske bili pod partizanskim nadzorom, te je o nedjelima svećenika mogao znati samo iz priča, dok je o nedjelima partizana mogao biti neposrednijim svjedokom.

S druge strane, bilo je svećenika koji su se dali zavesti blagorječivom komunističkom ideologijom i tako poslužili kao oruđe ne manje okrutnoj komunističkoj zbilji. Poznato je da se nadbiskup Stepinac tužio na štetnost postupaka Svetozara Rittiga³⁹, svećenika zagrebačke nadbiskupije koji se pridružio partizanima i otuda poručivao zanos za Istok i sovjetsku vojsku koja nosi oslobođenje zarobljenim narodima.⁴⁰

³⁵ Masucci, *Misija*, 44; GK, 10. prosinca 1989. Juričev je do studenoga 1941. bio šef Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, koje se bavilo prevodenjem iz jedne vjere u drugu; usp. Dedijer, *Vatikan*, 456.

³⁶ *Poslanstvo Nezavisne Države Hrvatske*, V. T. br. 4-V-1942., *Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske* (MUP RH), 013.0.4, I. dio, kut. 25.

³⁷ Prilog za raspačavanje br. 181. *Records* Microfilm rola 25.

³⁸ *Public Records Office, Foreign Office* (PRO, FO), London, 371/48910, 170462, Captain Evelyn Waugh to Brigadier Maclean, 30. 3. 1945.

³⁹ Prijevod iz Helmova Dnevnika, Zagreb 2. juna 1944, 7/VI 802/44 K, MUP RH, kut. 122. Odnosi se na pismo nadb. Stepinca Juretiću u Švicarsku.

⁴⁰ S. Rittig, *Svećenstvo u narodnooslobodilačkoj borbi*; *Ministarstvo unutarnjih poslova NDH* u svom »Unutarnjo-političkom pregledu br. 7« ima odjelak o hrvatskom katoličkom svećenstvu i partizanima u kojem se sažima brošura; v. B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1, 2, Zagreb 1983., 2, 36.

U pismu A. Juretiću, nadbiskup Stepinac spominje prijeteća pisma koja dobiva od partizana. Njemački policijski ataše Helm, pak, u svom izvješću detaljizira da možda i sam Rittig piše takva pisma i, u svakom slučaju, vidi nadbiskupa Stepinca i biskupa Salis Seewisa »na vješalima«.⁴¹

V. Crkva prema političkim opcijama

Historiografija konstatira da je 18. svibnja 1943. nadbiskup Stepinac predao papi memorandum o budućnosti hrvatske države i hrvatskog naroda.⁴² Po Helmu, uvjeren da će sile osovine izgubiti rat, Stepinac je zagovarao savez katoličkih podunavskih zemalja (Austrije, Mađarske, Hrvatske i drugih kako bi se spriječilo širenje pravoslavlja »milom ili silom«.⁴³ Sličnu je obavijest priopćio i partizanski obavještajac iz Zagreba »Jakša«. Stepinac je, prema toj vijesti, htio uključiti HSS u projekt izrade i slanja Memoranduma, na što su »seljaci« – shodno svojoj politici čekanja – rekli da bi radije izabrali savez s Austro-Ugarskom nego sa Srbijom; nisu se, međutim, trsili da bi poradili oko takva saveza.⁴⁴

U istom smislu može se protumačiti glasina koja je kružila Zagrebom polovicom siječnja 1944. godine, da je nadbiskup otputovao u Švicarsku na pregovore između Vatikana, Engleza i Nijemaca.⁴⁵ Činjenica je, međutim, da je nadb. Stepinac letio u Rim 26. svibnja 1943.

Za kakve se političke opcije zalagala Katolička crkva na ovim prostorima?

Nedvojbeno je da je Crkva htjela spasiti hrvatsku državu, što ne znači da se zalagala za spašavanje ustaške vlasti; dapače. S druge strane, Crkva se držala ustaljene prakse da može živjeti s bilo kakvim političkim ustrojem, pod uvjetom da se Crkvi ostavi sloboda djelovanja. Baš zbog toga Crkva je strahovala od komunističke vlasti u Hrvatskoj i nastojala spriječiti njezino uspostavljanje.

Izgleda da su se od početka 1944. počeli stvarati planovi o određivanju bolje budućnosti za hrvatski narod u kojima je Katolička crkva imala značajnu ulogu. Zna se da je 11. ožujka 1944. nadbiskupov tajnik Lacković išao u Rim radi misije o kojoj je u nekoliko navrata ministar Canki razgovarao s nadbiskupom.⁴⁶ A u travnju 1944. godine počeli su se ostvarivati susreti i pregovori među partnerima za koje se ne bi reklo da mogu surađivati. Tako ustaški obavještajac informira svoje pretpostavljene o vezama između HSS-a i Nijemaca, o čemu je nadbiskupa Stepinca posredno izvještavao Torbar. Navodno je i prof.

⁴¹ Helm, prijevod izvješća »Ibre« iz hrvatske obavještajne službe od 31. svibnja 1944., MUP RH, k. 122. Usp. također Helm od 27. srpnja 1944., 28/802/44 k., *Isto*.

⁴² *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb, 1952., 126; B. Krizman, *Između*, 527; V. Dedijer, *Vatikan*, 468.

⁴³ HDA MUP RH, Helm, XIII., 41-42, kut. 122.

⁴⁴ *Arhiv Instituta za suvremenu povijest (AISP)*, OS-8/862 OZNA. Izvješće je pisano 3. studenoga 1944.

⁴⁵ HDA MUP RH I-32, 464.

⁴⁶ Dnevnik, *Danas*, 18. rujna 1990., 66. U Dnevniku stoji i napomena: »Vidi *Archivum secretum* i ostale stvari. Također i Medimurje.«

vič. Josip Buturac bio veza između Nijemaca i Košutića.⁴⁷ Jedan drugi informator dostavlja da je nadbiskup Stepinac u vezi s HSS-om, poimenice, ing. Košutićem, i to preko urara Matka Janka.⁴⁸

Također je poznato da se nadbiskup Stepinac 29. kolovoza 1944. zadržao u dugom razgovoru s ministrom oružanih snaga generalom Antom Vokićem. Predmet toga razgovora nije poznat, ali se može s dosta vjerojatnosti pretpostaviti da je ministar tražio nadbiskupovo mišljenje o svojim planovima koje je imao glede političkih promjena u NDH. Nadbiskupov tajnik pretpostavlja da je to bio i oprostajni razgovor, jer je ministar Vokić, zajedno s ministrom unutarnjih poslova, Mladenom Lorkovićem, uskoro bio uhićen i zatvoren.⁴⁹

Iz ovih i sličnih aktivnosti da se zaključiti da su se politički krugovi nastojali barem posavjetovati s nadbiskupom o političkim prilikama i problemima s kojima se suočavala državna vlast. Iako se nisu slagali s njime, iako im je smetao i bio trn u oku, nadbiskup je upravo svojim moralnim stajalištima stekao autoritet i poštovanje tako da ga ni politički čimbenici nisu mogli zaobići. Do danas nam, na žalost, nisu poznati detalji tih razgovora i postupci koje je možda nadbiskup preporučivao političkim ljudima u tim presudnim trenucima za budućnost hrvatskoga naroda.

A. Odnos Crkve prema partizanima

Ne samo da je lokalna Crkva strahovala od dolaska komunizma, nego je i sam crkveni vrh dijelio ista strahovanja. Vrativši se u Zagreb u jesen 1943., predstavnik NDH pri Sv. Stolici Erwin Lobkowitz pripovijedao je Horstenau da vatikanskom politikom dominira strah od pobjede »boljševizma«. Zbog toga je navodno papa Pijo XII. bio sklon Njemačkoj, čemu je pridonio i njegov tamošnji boravak u ulozi nuncija. Za razliku od pape, većina iz kardinalskog zbora, a što je važnije i kardinal državni tajnik Maglione, bili su navodno anglofilii.⁵⁰

S druge strane, postojala su tijekom rata neka indirektna preklapanja interesa Katoličke crkve i partizana. Partizani su se u svojoj propagandi služili primjerom zagrebačkog nadbiskupa, napose njegovom osudom nacizma i fašizma.⁵¹ Nadbiskup je, pak, nastojao spasiti živote osuđenih partizana ili njihovih simpatizera.⁵²

⁴⁷ MUP RH, I-19.

⁴⁸ 12. svibnja 1944., MUP RH I-20.

⁴⁹ Dnevnik, *Danas*, 2. listopada 1990., 66.

⁵⁰ Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Nova knjiga, Beograd, 1987., 279.

⁵¹ 29. lipnja 1943. Vojni sud pri štabu II. korpusa NOV i PO osudio je vič. Ivana Đakića za kolaboraciju. U obrazloženju presude kori ga se da se nije ugledao na Stepinca koji je osudio rasizam i fašizam; HDA MUP RH, I-5, 189, izvještaj »Anastazija 113« od 11. kolovoza 1943.

⁵² 30. ožujka nadbiskup Stepianc pisao je generalu Adolfu Sabljaku, zapovjedniku grada Zagreba, zauzimajući se za komuniste Jovanovića, Bonačića, Krunića, Ilića i Bukovca, koji su 29. ožujka osuđeni na smrt. 2. travnja 1945. Stepinac je pisao i Paveliću radi istih ljudi.

Neovisno o činjenici da je nadbiskupov brat bio više nego simpatizer komunističkog pokreta, činjenica je također da je njemački predstavnik Horstenau zamjerio Stepincu da traži objašnjenje za partizanske ustanike u postupcima ustaške vlasti i Nijemaca.⁵³

No, tijekom 1945. zagrebački nadbiskup kao i katolički episkopat općenito zauzima kritičko stajalište prema komunizmu partizanskog pokreta. Dne 18. ožujka 1945., na svršetku uskrasnih konferencija hrvatskim sveučilištarcima, nadbiskup Stepinac održao je propovijed, koja je bila uperena protiv komunista.⁵⁴ Nekoliko dana kasnije, 24. ožujka 1945., katolički je episkopat uputio Poslanicu, koja je bila protukomunistički izoštrena.⁵⁵

No, ideološka partizanska mašinerija snovala je također svoj scenario za Katoličku crkvu u poslijeratnom razdoblju. Usprkos zauzimanju (i) za partizane, nadbiskup zagrebački nije mogao pretpostaviti da se među partizanima već na neki način sastavljala optužnica zbog »ratnog zločina«. Naime, partizanski obavještajac K. 28 iz Zagreba piše 3. travnja 1945. da Stepinac nije dizao svoj glas kada su ustaše progonili Srbe, Židove i Cigane, nego tek kada su mu ubili brata (to se dogodilo 26. listopada 1943. ili blizu toga nadnevka) i kad ga je beogradski radio nazvao »zločincem ratnim«, što je, kako smo vidjeli, bila neistina.

Nije također čudno da je beogradski radio nazvao Stepinca ratnim zločincem. Prema izvješću ustaških obavještajaca, još u jeku rata u Beogradu je djelovalo društvo intelektualaca koje si je, na sastancima kod »Skadarlije« i »Ruskog cara«, stavilo za cilj objavljivanje protuhrvatskih i protukatoličkih tekstova (izdali su knjigu *Nedjela ustaša* kao i brošuru *Marionetsko kazalište NDH*). Po tom svjedočenju, prof. dr. Viktor Novak već je dovršavao svoju knjigu-optužnicu »Magnum crimen«, a imao je i tim pomoćnika na tom nečasnom poslu. To svjedočenje ima vjerojatnosti, jer također kaže da se tom knjigom »znanstveno« želi »dokazati krivnju Hrvatskog svećenstva [sic!] [u] svim progonima Srba i nepravdama koje su im nanesene u N. D. H.«⁵⁶

⁵³ V. Kazimirović, *NDH*, 281. Kazimirović se poziva na Krizmanovu tvrdnju da je nadbiskup Stepinac govorio protiv zločina ustaša i Nijemaca samo u povodu umorstva svoga brata. Partizanski general Milan Basta, koji je sudjelovao u predaji na prijeveru te likvidaciji hrvatske vojske i civila na Bleiburgu, kaže: »Istina je samo to da je Stepinac jednom istupio protiv ustaša i okupatora, kada su mu ovi ubili brata« (»Pogovor« u V. Kazimirović, *NDH*, 342–343). Na žalost, Kazimirović ne osporava takve tvrdnje, iako ima puno dokaza da one ne stoje; zagrebački nadbiskup u više je navrata i na različite načine govorio i djelovao protiv zločinaca i zločina od bilo koga dolazili.

⁵⁴ *Katolički list*, tečaj 96, br. 12–13, 29. ožujka 1945., 95–97; B. Krizman, *Ustaše i treći Reich*, 2, 259–260.

⁵⁵ Isto. Navodno je biskupska konferencija bila sazvana na poticaj vlasti NDH kako bi se narodu podigao moral (V. sudbena saslušanja šefa diplomacije Alajbegovića, *Arhiv Vojnog historijskog instituta*, Zapisnik saslušanja M. Alajbegovića, Kut. I.O.9, br. reg. 4/5 – 1–155, predsjednika vlade Mandića od 29. V. 1945., *Dokumenti o protunarodnom radu*, 400–402, predstojnika odjela za bogoštovlje u ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, dr. Radoslava Glavaša, *Dokumenti o protunarodnom radu*, 398–400, B. Krizman, *Ustaše*, 2, 263–269). Takve tvrdnje su malo vjerodostojne i mora se uzeti u obzir da su dane pod prisilom policijskih ispitivanja.

⁵⁶ U.N.S., Ured, II. odjel 1, Izvješće br. 20./43.–, HDA MUP RH, I–39, 567.

U takvu scenariju, nije čudno ni to da je tajni radio Titovih partizana kada su došli nadomak Zagreba nazvao nadbiskupa Stepinca ratnim zločincem, premda su se ranije služili govorima istoga nadbiskupa u svoje propagandne svrhe.

* * *

Što se može zaključiti iz iznesenih pokazatelja? Jedno je posve sigurno: premda je bilo i pojedinih svećenika koji su iznevjerili moralne standarde, čelništvo Katoličke crkve u Hrvatskoj ostalo je vjerno svojoj evanđeoskoj zadaći propovijedanja vjere i zauzimanja za čovječnost. U tom smislu, slika koju nam je ostavila historiografija morat će biti ne samo dobrano retuširana nego i potpuno prepravljena.

S druge strane, i Crkva će iz te promijenjene slike zasigurno izvući koristan zaključak: u kriznim, ratnim vremenima kada su ljudi jače izloženi napastima lakih rješenja i kada ih okolina brutalizira, Crkva mora biti budnija i energičnija u naviještanju moralnih standarda, pa i u primjeni kazna i drugih disciplinskih mjera, napose prema svećenstvu.

Dokumenti posve jasno svjedoče da je vodstvo Katoličke crkve u NDH ostalo na moralnoj visini. Tu moralnu čvrstoću posvjedočili su i objektivni promatrači. Posebno je snažno svjedočanstvo Louisa Breiera, predsjednika Udruženja američkih Židova. Dva dana nakon Stepinčeve osude rekao je: »Bio je [Stepinac] jedan od onih rijetkih ljudi u Europi, koji su ustali protiv nacističke tiranije i u onom času kad je to bilo najopasnije. Taj čovjek, koji je sada žrtva skandalozne osude, neprestano je za vrijeme nacističkog režima otvoreno i neustrašivo govorio protiv nacističkih zakona, njegovo protivljenje nacističkoj tiraniji nije nikad prestalo niti se umanjilo. On je otvoreno podigao glas protiv nametanja žute zvijezde, ističući da je to povreda ljudskog dostojanstva. Uz papu Pija XII. nadbiskup Stepinac bio je najveći branitelj progonjenih Židova u Europi.«⁵⁷

Zaključio bih riječima nadbiskupa Stepinca koje opet prenosi S. Rapotec: »Imao sam tri alternative. Mogao sam, možda, otići u Vatikan. Iz njegove bi svete sigurnosti možda mogao slati radio proteste i molbe širokom slušateljstvu izvan i unutar Jugoslavije. Primio bih svjedodžbu karakternosti i plemenitosti iz cijeloga svijeta. Ili, ostajući ovdje u Hrvatskoj, mogao sam se ponašati tako da prisilim Nijemce zatvoriti me i pronaći pravoga kolaboracionista da me zamijeni. Izabrao sam treći put, put ostajanja, dnevno se ponizujući kako bih djelatno mogao pomoći svoj narod. Glas mi nije bio ušutkan; naprotiv podizao sam ga u svakoj prigodi.«⁵⁸

Sva sreća da je Stepinac izabrao taj treći put. Na taj je način osvijetlao obraz ne samo Katoličkoj crkvi nego i hrvatskome narodu.

⁵⁷ Citirano u M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Zagreb, 1994., 214.

⁵⁸ Emil Kekich, Prilog za raspačavanje br. 181 – Postupak Katoličke crkve u Jugoslaviji iz Američke Ambasade, Kairo, datiran 5. kolovoza 1944., *Records*, Microfilm, rola 25.

SUMMARY

CATHOLIC CHURCH IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The standard view of Croatian and Yugoslav historiography holds that the Catholic Church in the Independent State of Croatia (1941-1945) and in general collaborated with the *Ustaša* regime and supported its policies of persecutions and forced conversions. The author submits those assessments to a critical review, reexamining the documents and their standard interpretations. He concludes that a major reassessment of historiography regarding the role of the Church during the war is needed. While only pointing to major misrepresentations, the author provides basic elements for a new evaluation of the Church's role in political turmoil during the World War II.